

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Richard Rorty «The World Well Lost» στο *Consequences of Pragmatism* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982) σσ. 3-18· Nelson Goodman, «The Way the World Is» στο *Problems and Projects* (Indianapolis: Bobbs-Berrill, 1972), pp. 24-32, και Hilary Putnam, «Reflections on Goodman's *Ways of World-making*» *Journal of Philosophy* 76 (1979) σσ. 603-618.
2. Βλ. το άρθρο του Αλέξανδρου Νεχαμά, «Can We Ever Quite Change the Subject? Richard Rorty on Science, Literature, Culture and the Future of Philosophy», *Boundary 2*, 12 (1982), σσ. 395-413, για μια ενδιαφέρουσα διερεύνηση του προβλήματος.
3. Βλ. τη συζήτηση των δυσχερειών διάφορων μορφών προοπτικισμού στις πρόσφατες εργασίες του Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, και *Philosophical Papers*, vol. III, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, καθώς και την κριτική σύγχρονων Γάλλων νιτσεικών στοχαστών στο *Le Même et l'Autre* του Vincent Descombes, (Les Editions de Minuit, Paris 1979) και τα *Le Philosophe chez les Autophages*, και *Rationalité et Cynisme* του Jacques Bouveresse, (Les Editions de Minuit, Paris 1984).

ΔΡ ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ
ΑΘΗΝΑ

Λεωνίδα Κ. Μπαρτζελιώτη, *Ο αναθεωρημένος υποκειμενισμός του Alfred North Whitehead*, έκδ. Βιβλιοθήκης Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1984, 163 σσ.

Όσοι συμβαίνει νά είναι κάπως ένημερωμένοι μέ τή σημαντική συμβολή του Whitehead στή δημιουργία μιᾶς νέας φιλοσοφικῆς κίνησης, τῆς λεγόμενης *Process Philosophy*, στόν ἀγγλόφωνο κόσμο, καί μέ τήν τεράστια ἀπήχηση πού εἶχαν διεθνῶς οἱ φιλοσοφικές καί οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες του φιλοσόφου αὐτοῦ, ἰδιαίτερα τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, θά συμφωνήσουν ἀσφαλῶς μέ τήν ἀποψη ὅτι τό βιβλίο του Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη, ὑπό τόν ἀνωτέρω τίτλο, ἔρχεται νά καλύψει ἕνα μεγάλο κενό στό χῶρο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς διανόησης. Ἡ πλούσια βιβλιογραφία πού συνοδεύει τό ἔργο τουτο καλύπτει δεκατέσσερες ὀλόκληρες σελίδες καί καθιστᾷ ἀπελπιστικά αἰσθητό τό τεράστιο αὐτό κενό. Σέ καταφανῆ ἀντίθεση μέ τούς ξένους, οἱ Ἕλληνες φοιτητές δέν φαίνεται νά γράφουν διατριβές μέ θέματα παρμένα ἀπό τόν πλούσιο φιλοσοφικό στοχασμό του Whitehead, ἐνῶ τό ἑλληνικό φιλοσοφικό κατεστημένο εἴτε δέν ὑποψιάζεται εἴτε συστηματικά ἀγνοεῖ τήν ὕπαρξη του κορυφαίου στοχαστή πού κατόρθωσε νά δώσει ἕνα ὀλοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα βασισμένο στά δεδομένα τῶν συγχρόνων θετικῶν καί μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, τό φαινόμενο Whitehead εἶναι μοναδικό στά φιλοσοφικά χρονικά του εἴκοστού αἰῶνα.

Ἀλλά τό κατόρθωμα του Whitehead δέν συνίσταται στό ὅτι ὁ μόνος αὐτός συνεχίζει στήν ἐποχή μας μία μακρά εὐρωπαϊκή παράδοση πού ἔχει τίς ρίζες της στή φιλοσοφική διανόηση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, καί πού ἐκφράζει τήν τολμηρή προσπάθεια του ἀνθρώπου νά συλλάβει λογικά καί νά διατυπώσει γλωσσικά τίς πρῶτες ἀρχές καί δομές του νοεῖν καί του εἶναι σέ ὀλοκληρωμένο καί ἀπαρτισμένο κατηγορικό σχῆμα. Πέρα ἀπ' αὐτό καί ἄσχετα ἀπό τίς τυχόν ὑπερβολές ἢ ἐλλείψεις πού ἡ κριτική ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ἢ θά ἐπισημάνει μελλοντικά μέσα στό σύστημα τῆς «φιλοσοφίας του ὀργανισμού», γεγονός καίριας σημασίας εἶναι ὅτι ὁ ρωμαλέος στοχασμός καί ὁ καθαρά φιλοσοφικός λόγος του Whitehead ἀποτελοῦν καταφυγή καί πόλους ἐλξης γιά τούς ζητητικούς ἐκείνους νέους πού ἔχουν μεταλάβει ἀπό τόν μεταφυσικό προβληματισμό του εἶναι καί του γίνεσθαι. Τέτοιοι ἀφυπνισμένοι νόες δέν εἶ-

ναι δυνατόν νά ικανοποιηθῶν οὔτε μέ τίς ἀπελπισμένες κραυγές τοῦ ὑπαρξισμοῦ οὔτε μέ τίς καταφυγμένες κατασκευές τῆς γλωσσολογίας. Ἡ μεταφυσική τους δίψα γυρεύει οὐσία, γυρεύει βάθος καί λόγο μεστό μέ νόημα, ὅ,τι ἀκριβῶς ὑπόσχεται, ἀλλά κρύβει μέ κάποια ἥρακλείτεια σκοτεινιά, ἡ φιλοσοφία τοῦ δυναμικοῦ γίνεσθαι, *The Process Philosophy*, πού θεμελιώνει ὁ Whitehead καί συνεχίζουν ἐπάξια οἱ I. Leclerc, C. Hartshorne, N. Lawrence, S. Hooper, A. Christian, P. Weiss, γιά νά περιορισθῶν στά πιά γνωστά ὀνόματα.

Ἀπό τήν ἄλλη πάλι πλευρά, τό ἐπίτευγμα τοῦ Δρα Μπαρτζελιώτη εἶναι διπλό. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ καί πετυχαίνει, νομίζω, νά δώσει στόν νεοέλληνα ἀναγνώστη πού δέν εἶναι ἐξοικειωμένος μέ τήν πρωτότυπη σκέψη καί ἔκφραση τῆς *Φιλοσοφίας τοῦ γίνεσθαι (Process Philosophy)*, μία συνοπτική ἀλλά σφαιρική παρουσίαση τῶν βασικῶν θέσεων, μεταφυσικῶν καί ἐπιστημολογικῶν, τῆς φιλοσοφίας τοῦ Whitehead. Οἱ ἔννοιες —κλειδιά τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, λ.χ. *process* (γίνεσθαι, πέρασμα, μεταβολή), *event* (συμβάν), *feeling* (αἴσθημα), *prehension* (σύλληψη), *acting* (ἐνέργεια), *subject* (ὑποκείμενο), *satisfaction* (ϊκανοποίηση), κ.λ.π.— διερευνοῦνται συστηματικά καί τό νόημά τους φωτίζεται πολλαπλῶς. Ἐπίσης, σέ ξεχωριστά κεφάλαια ἀναπτύσσονται οἱ θεωρίες τοῦ Whitehead γιά τίς *actual entities* (πραγματικές ὀντότητες), *eternal objects* (αἰώνια ἀντικείμενα), *physical and mental pole* (φυσικός καί νοητικός πόλος), *causal efficacy* (αἰκώδης ἀποτελεσματικότητα), *presentational immediacy* (παραστατική ἀμεσότητα), κλπ.. Οἱ θεωρίες αὐτές συνυφαίνονται μέ τέτοιον τρόπο ὥστε καταφαίνεται ἡ πρωτότυπη καί τολμηρή, ἀλλά ἐπιστημονικά θεμελιωμένη, λύση πού ἐπιχειρεῖ νά δώσει ὁ Whitehead στό παλαιό πρόβλημα, ὀντολογικό καί γνωσιολογικό, πού δημιουργεῖ ὁ καθορισμός τῆς σχέσεως ὑποκειμένου-ἀντικειμένου. Ὅπως τονίζει ὁ Μπαρτζελιώτης πολύ εὐστοχα, ἡ ριζοσπαστική λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ πού προτείνει ὁ Whitehead, ἀπορρίπτει τόσο τόν καρτεσιανό δῦισμό ὅσο καί τίς παραδοσιακές μορφές τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, ὀρθολογικοῦ καί αἰσθησιοκρατικοῦ. Τῆ λύση τοῦ Whitehead ὁ συγγραφέας ἀποκαλεῖ «ἀναθεωρημένο ὑποκειμενισμό» γιάτί ἐκφράζεται ἀπό τό δυναμικό σχῆμα «ὑποκείμενο-ὑπερκείμενο» καί ὄχι ἀπό τό στατικό καί παραδοσιακό σχῆμα «ὑποκείμενο-ἀντικείμενο». Κατά τήν διατύπωση τοῦ Whitehead, «μία πραγματική ὀντότητα (*actual entity*) εἶναι, ταυτόχρονα, τό ἐμπειρικό ὑποκείμενο (*subject*) καί τό ὑπερκείμενο (*superject*). Εἶναι τό ὑποκείμενο-ὑπερκείμενο» (*Process and Reality*, σ. 34).

Τό δεῦτερο χαρακτηριστικό τῆς μελέτης τοῦ Μπαρτζελιώτη εἶναι, νομίζω, ἡ προσπάθεια ν' ἀποδοθῶν στήν ἑλληνική γλῶσσα, μέ σαφήνεια καί συνέπεια, οἱ διάφοροι νεοελληνισμοί καί ἀφάνταστα περίπλοκη διατύπωση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Whitehead. Τό τόλμημα τοῦ Ἑλληνα συγγραφέα μποροῦν ἴσως νά ἐκτιμήσουν καλύτερα ὅσοι ἔχουν ἐπιχειρήσει νά μελετήσουν καί νά ἐννοήσουν τόν Whitehead στό πρωτότυπο ἀγγλικό κείμενο. Δέν θά ἦταν καθόλου ὑπερβολή νά λεχθεῖ ὅτι εἶναι πιά εὐκολο νά παρακολουθήσει κανείς καί νά διεισδύσει στή διάνοξη τοῦ Whitehead μελετώντας τή συνοπτική παρουσίαση τοῦ Μπαρτζελιώτη παρά προσπαθώντας νά βρεῖ ἄκρη στο λαβύρινθο τοῦ *Process and Reality*. Τοῦτο φυσικά δέν σημαίνει ὅτι τό βιβλίο τοῦ Μπαρτζελιώτη καθιστᾷ περιττή τήν ἐξοικείωση τοῦ Ἑλληνα ἀναγνώστη μέ τό πρωτότυπο ἢ ὅτι θ' ἀποτελέσει τό ἀποκλειστικό μελέτημα γιά τήν μελλοντική ἔρευνα γύρω ἀπό τήν φιλοσοφία τοῦ Whitehead. Ἀντίθετα, ὁ συγγραφέας στοχεύει, νομίζω, νά κινήσει τό διαφέρον τοῦ Ἑλληνα φοιτητῆ ἢ στοχαστή γιά τήν φιλοσοφία τοῦ Whitehead καί νά τόν προετοιμάσει κάπως γιά μία πιά γόνιμη καί σέ βάθος γνωριμία μέ τήν *φιλοσοφία τοῦ γίνεσθαι*. Πάντως ὁ σοβαρός μελετητής θά πρέπει νά καταβάλλει ἐπίπονες προσπάθειες, ὅπως ἀσφαλῶς κατέβαλε καί ὁ συγγραφέας κατά τήν ἐκπόνηση τοῦ ἐν λόγῳ μελετήματος, ὥσπου νά συλλάβει τό βαθύτερο νόημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Whitehead. Τό δυσνόητο καί σκοτεινό τοῦ φιλοσόφου μας ὀφείλεται, κατά ἕνα μεγάλο μέρος, στό γεγονός ὅτι αὐτός ἐπιχειρεῖ νά συλλάβει τήν πραγματικότητα κατά τρόπο ἥρακλείτειο, στό δυναμικό δηλαδή πέρασμα τῆς ἀπό τό μή εἶναι στό ἀέναο γίνεσθαι πού τείνει πάντοτε, ἀλλά χωρίς ποτέ νά φθά-

νει, τό όριακό εΐναι. Συνεπώς, δέν εΐναι καθόλου περίεργο ότι οί νέες κατηγορίες πού εΐσηγεΐται ό Whitehead ξενίζουν τόσο όσο και ή θεωρία τής σχετικότητας, ή θεωρία τών κβάντα, ή οί μή-εΐκλειδεις γεωμετρίες στό πρώτο τους άντίκρυσμα.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή μελέτη του Μπαρτζελιώτη άνοίγει νέους όρίζοντες με τήν έννοια ότι συμβάλλει θετικά στην έξοικείωση του έλληνα άναγνώστη με τον φιλοσοφικό στοχασμό του Whitehead. Τόν ίδιο σκοπό θά έξυπηρετούσαν, νομίζω, και μεταφράσεις έργων του Whitehead στα Έλληνικά. Θά ήταν εύχης έργο άν στο έγγύς μέλλον ό κ. Μπαρτζελιώτης έπιχειροΐσε να χαρίσει στο Έλληνικό κοινό ένα τόσο έπιθυμητό δώρο. Τά Έλληνικά νιατα δικαιούνται να έχουν πρόσβαση προς τή διάνοηση του μεγάλου φιλοσόφου όχι μόνο γιατί ή προσφορά του Whitehead στη φιλοσοφία εΐναι από τις πιο σημαντικές, αλλά και για τό λόγο ότι στο έργο του συνεχίζεται μία λαμπρή παράδοση. Σε άντίθεση με άλλους μοντερνιστές, ό Whitehead τρέφει βαθύ σεβασμό προς τό ευρωπαϊκό φιλοσοφικό παρελθόν και τήν έλληνική κλασσική άρχαιότητα ιδιαίτερα. Αΐτός εΐναι εκείνος πού εΐπε τον περίφημο εκείνο και άληθινό λόγο ότι ή «ευρωπαϊκή φιλοσοφία δέν εΐναι παρά μία μακρά σειρά από ύπομνήματα στον Πλάτωνα». Ό τελευταΐος κρίκος τής χρυσής αΐτης άλυσΐδας εΐναι ή φιλοσοφία του ίδιου του Whitehead. Λέγω ό τελευταΐος, όχι όμως και ό τελικός, γιατί, κατά τον Whitehead, (και σε τουτο διαφέρει από τον Hegel), στο χΐρο τής μεταφυσικής οί τελικές λύσεις δέν εΐναι μόνο δογματικές· εΐναι οΐσιαστικά άνεφικτες και μή άνθρώπινες. Εΐναι και τουτο μία ένδειξη του άνθρωπισμοΐ και του κλασσικοΐ μέτρου όπως εκφράζονται στο έργο του Whitehead.

ΔΡ ΧΡΗΣΤΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ
VILLANOVA STATE UNIVERSITY

Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, *Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Βαγγέλη Αθανασόπουλου, εκδ. Αστρολάβος / Ευθύνη, Αθήνα 1985, 82 σελίδες.

Ο Wittgenstein είχε όλα τα χαρακτηριστικά ενός βαθιά θρησκευομένου ατόμου, μολονότι δεν ήταν θρησκευόμενος. Έτρεφε ένα βαθύτατο σεβασμό απέναντι σε κάθε εκδήλωση γνήσιας θρησκευτικότητας και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να κατανοήσει το «σύστημα των κανόνων» που συνέχει τα διάφορα θρησκευτικά γλωσσικά παιχνΐδια, έχοντας όμως πάντοτε συνείδηση του ότι αυτά τα πράγματα βρίσκονταν έξω από την ακτίνα των προσωπικών του ικανοτήτων. Θεωρούσε μ' άλλα λόγια πως ο χΐρος της θρησκείας, όσο κι αν τον γοήτευε και κέντριζε το ενδιαφέρον του, ήταν ένας κόσμος ξένος γι' αυτόν, με ιδιότητες που ήταν αδύνατο να νοιώσει ποτέ στο βάθος τους. Αντιδιέστελλε έντονα τον εαυτό του από τους θρησκευτικούς στοχαστές που θαύμαζε, όπως ο Αυγουστίνος, ο Kierkegaard ή ο Tolstoi, και που θεωρούσε «γνήσιους θρησκευόμενους». Αυτό που πίστευε ότι έλειπε από εκείνον ήταν, απ' ό,τι αφήνει να εννοηθεί σε διάφορα σημεία του corpus, εκείνο που αυτός ονόμαζε «αγνότητα», ένα είδος άκακης και αφελούς προσέγγισης του κόσμου, απαλλαγμένης από τις κατηγορίες του Λόγου, αλλά ταυτόχρονα παθιασμένης και επίμονης. Ωστόσο, έστω κι αν (όπως πίστευε) δε μπορούσε να βιώσει τη θρησκευτική σφαΐρα, στοχαζόταν αδιάκοπα πάνω σ' αυτήν και στη σχέση της με τις άλλες περιοχές της ανθρώπινης ζωής.

Η κύρια μέριμνά του σ' αυτές τις φιλοσοφικές αναδιφήσεις εΐναι η διάκριση ανάμεσα στη «θρησκευτική πίστη» και στις άλλων μορφών πίστεις, όπως λ.χ. η «επιστημονική πίστη», με